

Νέες παιδαγωγικές προσεγγίσεις. Αγωγή Υγείας: Διαφαινόμενες προοπτικές για μια άλλη θεώρηση στη νεανική παραβατικότητα

Βασιλική Ιωαννίδη

«Πρώτα απ' όλα, όποιος και να είναι ο θεσμός που υποστηρίζει ότι "αποδίδει δικαιοσύνη", ποιο θα είναι το πλαίσιο αναφοράς του; Αυτό μ' ενδιαφέρει εμένα. Το σύστημα κανόνων στο οποίο αναφέρονται αυτοί οι άνθρωποι θα βασιστεί, στο επίπεδο των ψυχικών δομών, στην τιμωρία ή στο σωφρονισμό, ή και στα δύο; Νομίζω ότι αυτό ακριβώς πρέπει να ξεκαθαριστεί» (Foucault, 1999).

1. Νεανική παραβατικότητα: μια γενική προσέγγιση

1.1 Εισαγωγικά

Όπως επισημαίνεται, κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών και συμπεράσματα θεωρητικών προσεγγίσεων βασισμένων στη μελέτη του ίδιου του σωφρονιστικού συστήματος κάνουν λόγο για την αμφισβήτηση της ιδρυματικής και σωφρονιστικής αγωγής.

Σύμφωνα με αυτά έχει τονιστεί ότι:

- α) η ικανοποιητική κάλυψη των φυσικών αναγκών μέσα στα ιδρύματα και εν γένει στα καταστήματα κράτησης δεν είναι επαρκής για να εξασφαλίσει την ικανοποιητική κοινωνική και νοητική ανάπτυξη του νεαρού ατόμου,
- β) η ιδρυματική εμπειρία στην παιδική ηλικία μπορεί να έχει ολέθρια μακροπρόθεσμα αποτελέσματα στην ψυχική και τη συναισθηματική υγεία τού ατόμου και στη μετέπειτα συμπεριφορά του, και
- γ) ένας σημαντικός αριθμός παιδιών που εισάγονται στα ιδρύματα θα μπορούσαν να παραμείνουν στα σπίτια τους, αν ο ίδιος ο κοινωνικός και πολιτικός μηχανισμός διέθετε αποτελεσματικές και επαρκείς υπηρεσίες (Βορριά, 1998, σελ. 79).

Επιπλέον, η επιβολή μέτρων από τους φορείς τού επίσημου κοινωνικού ελέγχου στις ηλικίες αυτές, και μάλιστα μέτρων με ιδρυματικό χαρακτήρα, προκαθορίζει με μεγάλη βεβαιότητα την αρνητική μελλοντική εξέλιξη του νεαρού ατόμου. Και αυτό συμβαίνει για δύο λόγους:

- α) είναι σαφείς οι συνέπειες που επιφέρει η εμπλοκή οποιουδήποτε στο σύστημα απονομής δικαιοσύνης, και
- β) σημαντικό ρόλο παίζει και το χρονικό σημείο τής παρέμβασης του επίσημου κοινωνικού ελέγχου (Χάιδου, 1990, σελ. 9).

Ιδιαίτερα, όσον αφορά στον ελληνικό χώρο, η νεανική παραβατικότητα διατηρείται ακόμη σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία σε ελεγχόμενα όρια. Ακόμη και αν λάβουμε υπόψη μας τους υψηλούς αριθμούς αυτοομολογούμενης παραβατικότητας σχετικών ερευνών και πάλι το πρόβλημα δεν φαίνεται να αγγίζει επικίνδυνα όρια, αφού οι νεανικές παραβάσεις έχουν κατά κανόνα τον παροδικό και υποβαθμισμένο χαρακτήρα των παρεκκλίσεων της νεανικής συμπεριφοράς (Κουράκης, 1999, σελ. 163-164).

1.2 Σημσιολογικές οριοθετήσεις

Τι είναι, ωστόσο, αυτό που συνιστά την έννοια της παραβατικής συμπεριφοράς; Τι διαφοροποιεί την ομαλή από την παραβατική συμπεριφορά;

Σαφώς, οι ορισμοί είναι πολλοί και διαφορετικοί, ανάλογα με την οπτική που προσεγγίζεται το θέμα. Ωστόσο, μέσα από μια γενική συνισταμένη απόψεων που ισχύουν συνάγεται ότι, από τη στιγμή που η συμπεριφορά ενός ατόμου ή μιας ομάδας αντιτίθεται στα ισχύοντα πρότυπα συμπεριφοράς, μετατρέπεται σε εκτροπή ή παρέκκλιση και επισύρει τον κοινωνικό έλεγχο. Επομένως, όταν η παραβατική συμπεριφορά αποτελεί παράβαση νόμιμου κανόνα (αδίκημα ή έγκλημα), τότε γίνεται αντικείμενο κολασμού και τιμωρείται (ένδικη παραβατικότητα) (Παπαδημητρίου, 1991, σελ. 3721).

Στο σημείο αυτό θεωρούμε σκόπιμο να δώσουμε το σημασιολογικό περιεχόμενο όρων που αποδίδουν όψεις τής ευρύτερης παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς. Σημειώνουμε ότι οι όροι *απόκλιση* ή *παρέκκλιση* αναφέρονται γενικά σε μορφές συμπεριφοράς, οι οποίες δεν είναι μεν κοινωνικά αποδεκτές, δεν συνιστούν όμως οπωσδήποτε παράβαση νομικού κανόνα π.χ. χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών, φυγή, αλητεία, ληστεία, απουσία από το σχολείο κ.λπ. (Νόβα-Καλτσούνη, 2001, σελ. 14-15). Η Μπεζέ (1991, σελ. 10) διευκρινίζει ότι:

- ◆ *εγκληματίας* είναι αυτός που διαπράττει μια πράξη, η οποία επισύρει ποινή·
- ◆ *παραβάτης* είναι αυτός που παραβαίνει έναν κανόνα δικαίου ή άλλον·
- ◆ *αντικοινωνικός* είναι αυτός που με τη συμπεριφορά ή τα πιστεύω του αντιτίθεται στους συμβατικούς κανόνες·
- ◆ *παραπτωματικός* είναι αυτός που υποπίπτει σε μια ελαφράς μορφής παραβίαση των κανόνων·
- ◆ *παρεκκλίνων* είναι αυτός που βγαίνει έξω από μια συμβατική ή φυσιολογική πορεία·
- ◆ σε «*ηθικό κίνδυνο*» βρίσκεται κάποιος του οποίου απειλείται, από άλλους, η συνισταμένη τής ζωής του που σχετίζεται με τη συμβατική ηθική μιας δεδομένης κοινωνίας.

Πάντως, μέσα από μια δική μας εκτίμηση σχετικά με το τι αποτελεί «παραβατική συμπεριφορά» θα λέγαμε ότι είναι ταυτόχρονα το *αποτέλεσμα* και η *διαδικασία* δημιουργίας συμπεριφοράς βάσει τέτοιων κοινωνικών και πολιτισμικών ερμηνειών και νοημάτων, που αποκλίνουν από το νόμιμα καθιερωμένο και συμβατό, κοινωνικά έννομο και αποδεκτό. Αυτή η συμπεριφορά, λοιπόν, αποκλίνει μόνο από το κοινωνικά κατασκευασμένο. Η κύρια διαφοροποίησή της από μια συμπεριφορά ομαλά κοινωνικοποιημένη έγκειται στον τρόπο διεργασίας, οικειοποίησης και τελικής εξοικείωσης με το ευρύτερο αξιακό σύστημα μιας κοινωνικής ομάδας, που χαρακτηρίζεται ως περιθωριοποιημένη από το ισχύον σύστημα.

Αναντίρρητα, ο κοινωνικός αποκλεισμός διαμορφώνει έναν τρόπο σκέψης, πράξης και ζωής και παράλληλα καταλήγει σε έναν αυτόνομο τρόπο επιβίωσης. Από την άλλη, η στέρηση της ελευθερίας, στις περιπτώσεις εκείνες όπου εμπλέκεται ο ποινικός νόμος, οδηγεί στη σταδιακή αποκοπή τού νέου από τα κοινωνικά δρώμενα και άραγε στην κοινωνική απομόνωση. Επιπλέον, η ψυχοφθόρος εμπειρία τής φυλακής συντελεί στη διαμόρφωση μιας «προσωπικότητας με εγκληματική νοοτροπία».

Με βάση τις παραπάνω θέσεις, θα επιχειρήσουμε, στη συνέχεια, να προσεγγίσουμε δύο θέματα:

- i) Το πρώτο αφορά σε μία παιδαγωγική στάση και πραγματικότητα, την οποία ορίζουμε: «Παιδαγωγική παιδιών και εφήβων με παραβατική συμπεριφορά» και την προσδιορίζουμε μέσα από την οπτική τού σχολείου ως φορέα κοινωνικοποίησης.
- ii) Το δεύτερο ερώτημα θέτει το ζήτημα μιας νέας παιδαγωγικής πρότασης-πρακτικής, τής Αγωγής Υγείας (Α.Υ.), στην αντιμετώπιση της παραβατικής συμπεριφοράς, μέσω μιας άλλης θεώρησης: αυτής τής *πρόληψης* και τής *προαγωγής* τής υγείας των ανήλικων παραβατών.

1.3 Παιδαγωγική παιδιών και εφήβων με παραβατική συμπεριφορά από την οπτική τού σχολείου ως φορέα κοινωνικοποίησης

Γενικά, η παραβατική δράση έρχεται να ανακουφίσει τους εφήβους από ένα διαρκές άγχος και μια αδιέξοδη ανησυχία.

Προσπαθούν μέσα από την ομάδα που συμμετέχουν ως μέλη να εκπληρώσουν αβίωτα συναισθήματα, όπως συναισθήματα δύναμης και ανωτερότητας, εκτίμηση και αναγνώριση. Ουσιαστικά, τα κίνητρα αυτά δεν διαφέρουν από τα κίνητρα που ωθούν έναν έφηβο ομαλά ενταγμένο στην κοινωνία να ενταχθεί στο ασφαλές πλαίσιο μιας ομάδας.

Στην περίπτωση, όμως, του εφήβου με παραβατική συμπεριφορά τα κίνητρά του έχουν τραφεί από αισθήματα ματαιώσης και απογοήτευσης του παρελθόντος και είναι πολύ περισσότερο έντονα και επιτακτικά, ίσως και βίαια. Έτσι, η πλήρης ενσωμάτωση των ανηλίκων σε μια συμμορία, χωρίς κανένα διαχωρισμό ανάμεσα στην ατομική και τη συλλογική δράση της ομάδας, υπονομεύει την ψυχική, τη συναισθηματική και την πνευματική ωρίμανση και την κοινωνική αυτονομία τους στην πορεία της ζωής τους.

Κατά συνέπεια, αρκούνται στο αντάλλαγμα που τους παρέχει η ομάδα και αυτό συνήθως συνίσταται στην πλήρη αποδοχή, την επιβράβευση, την ασφάλεια, τη δύναμη που μόνοι δεν θα μπορούσαν ποτέ να έχουν (Παυλόπουλος & Τσιάντης, 2000, σελ. 20).

Η συνεργασία με κοινωνικοποιητικούς φορείς, όπως η οικογένεια, το σχολείο κ.λπ., είναι απαραίτητη για την καλύτερη αντιμετώπιση της παραβατικής συμπεριφοράς στο πλαίσιο του οικογενειακού ή του σχολικού περιβάλλοντος, αποφεύγοντας έτσι την προσωπική απομόνωση και την κοινωνική περιθωριοποίηση του ανηλίκου. Ειδικότερα, οι δάσκαλοι είναι σημαντικοί για τους περισσότερους μαθητές τους και μπορούν να ασκήσουν θετική επίδραση στην αυτοεκτίμηση των μαθητών, συνεπώς, και στη σχολική τους επίδοση. Κυρίως, παίζουν καίριο ρόλο στην κοινωνικοποίηση του ανηλίκου ιδίως στην παιδική ηλικία (Καλλιώτης κ.ά., 2002, σελ. 53). Αρκεί, ωστόσο, να αξιολογούν σωστά την προσωπικότητα του παιδιού, να σέβονται και να εμπιστεύονται το παιδί.

Επίσης, ο ίδιος ο δάσκαλος πρέπει να έχει αυτοπεποίθηση και σταθερότητα χαρακτήρα.

Συνολικά, ο τρόπος οργάνωσης του χώρου μάθησης σε συνδυασμό με το σχολικό κλίμα και το γενικότερο «οικοσύστημα» του σχολείου ως αυτόνομη κοινωνική ομάδα παίζουν σπουδαίο ρόλο στο σχηματισμό του προτύπου για τον ανήλικό καθώς και στην συναισθηματική και την κοινωνική του ανάπτυξη (Κολιάδης, 1991, σελ. 167).

Ιδιαίτερα, η κατάρτιση των εκπαιδευτικών αφορά και στην πρόληψη, με βάση τις ακόλουθες εκπαιδευτικές αρχές: α) *σε επίπεδο τάξης*: δεν προκαλούμε τη βία, περιορίζουμε την ένταση και επιβάλλουμε όρια, β) *σε επίπεδο σχολείου*: παρέχουμε ασφάλεια σε εκπαιδευτικούς και μαθητές, συζητάμε θέματα βίας μέσα από όλα τα μαθήματα και εξασκούμε τους νέους σε κοινωνικές δεξιότητες π.χ. αυτοεκτίμηση, εμπιστοσύνη στον εαυτό τους, γνώση και ικανότητα έκφρασης των δικαιωμάτων τους, διαχείριση συγκινήσεων, πιέσεων κ.λπ. Οι εκπαιδευτικοί μεταδίδουν τις προσδοκίες τους στα παιδιά με άμεσους και έμμεσους τρόπους, όπως π.χ. λεκτικές συγκρούσεις, έπαινοι, αγνόηση κ.λπ.. Ωστόσο, απώτερος σκοπός του εκπαιδευτικού λειτουργού θα πρέπει πάντοτε να παραμένει η τόνωση της προσωπικής αυτονομίας, της ελεύθερης επιλογής και η δημιουργία μιας υπεύθυνης συμπεριφοράς στα παιδιά (Fortin, 1998).

Επιπροσθέτως, ο δάσκαλος μπορεί να συμβάλει στην πρόληψη, αφού έχει τη δυνατότητα να κρίνει τη συμπεριφορά του ανηλίκου, συνεκτιμώντας πολλά στοιχεία, ατομικά και οικογενειακά. Επιπλέον, τα σχολικά προγράμματα θα πρέπει να έχουν τέτοια πληρότητα, όσον αφορά στη στοχοθεσία τους, και να είναι με τέτοιο τρόπο δομημένα, ώστε να ικανοποιούν τις ανησυχίες και τα ενδιαφέροντα του μαθητή και να τον πείθουν πως αυτό που μεταβιβάζεται ως γνώση, κατά γνωστικό αλλά και βιοματικό τρόπο, έχει προοπτική και συγκεκριμένη χρησιμότητα.

Δεδομένου ότι η νεανική παραβατικότητα δεν είναι παρά μία νομική κατηγορία, καθώς «οι κοινωνικές ομάδες δημιουργούν παρέκκλιση με το να θεσπίζουν τους κανόνες η

παραβίαση των οποίων συνιστά παρέκκλιση» (Becker, 2000, σελ. 59), δίδουμε έμφαση στην ψυχοπαιδαγωγική διάσταση, διότι είναι αυτή που περικλείει τη δυσαρμονική σχέση ανάμεσα στο Εγώ και το κοινωνικό περιβάλλον. Εφόσον το νεαρό άτομο κατανοήσει τη δυσλειτουργία αυτή, τότε μπορεί να αποκτήσει και κοινωνικό συναίσθημα και να εγκαταλείψει τον περιθωριακό και αντικοινωνικό τρόπο ζωής, μετατρέποντας τις καθημερινές του εμπειρίες σε προκλήσεις για μία δημιουργικότερη ζωή και κατανοώντας τον εαυτό του και τη σχέση του με την κοινωνία με καλύτερη ψυχική, συναισθηματική, κοινωνική και σωματική υγεία.

Με βάση το σκεπτικό ότι «...η έννοια της «καταστολής» είναι άλλη μια νομικο-πειθαρχική έννοια, όσο κριτικά και αν θέλουμε να τη χρησιμοποιήσουμε· ως εκ τούτου, η κριτική χρησιμοποίηση της έννοιας της «καταστολής» είναι εξ αρχής διεφθαρμένη, αλλοιωμένη, διαβρωμένη από τη διπλή νομική και πειθαρχική αναφορά στην κυριαρχία και στην τυποποίηση που εμπεριέχει» (Foucault, 2002, σελ. 60), δίδουμε έμφαση σε μια άλλη προσέγγιση. Αυτή η προσέγγιση επικεντρώνεται στη συνεισφορά της **Αγωγής Υγείας (Α.Υ.)** στην αντιμετώπιση του παραβατικού φαινομένου μέσα από δύο παράλληλες πορείες: την πρόληψη και την προαγωγή της υγείας των ανήλικων παραβατών.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, μέσω μιας *διεπιστημονικής οπτικής*, δίδουμε έμφαση σε ένα σύστημα σκέψης και δράσης με κατευθυντήρια ιδέα τις αξίες και τις πρακτικές της Α.Υ. ως καινοτόμου εκπαιδευτικής πρότασης και παιδαγωγικής πρακτικής τόσο στον εκπαιδευτικό χώρο όσο και σε χώρους ιδρυματικής αγωγής π.χ. Ιδρύματα Αγωγής ανηλίκων, μονάδες παιδικής μέριμνας, ορφανοτροφεία κ.λπ. Τέλος, κρίνουμε σκόπιμο να τονίσουμε ότι η επιλογή μας αυτή ενισχύθηκε από τη γενικότερη αναγκαιότητα πρακτικών εκπαίδευσης και συμβουλευτικής τόσο στα σχολεία όσο και στα ιδρύματα (Head, 2000, σελ. 175).

2. Αγωγή Υγείας: μία καινοτόμος εκπαιδευτική πρόταση και παιδαγωγική παρέμβαση για την προαγωγή της υγείας των ανήλικων παραβατών

2.1 Η Αγωγή Υγείας ως μια νέα προοπτική στη θεώρηση της νεανικής παραβατικότητας

Με δεδομένη τη θέση ότι οι παραβάσεις στο χώρο τού σχολείου δεν έχουν νόημα παρά σε σχέση με την ψυχική και την κοινωνική ανάπτυξη των μαθητών σε συνδυασμό με την εναρμόνιση της εκπαιδευτικής πρακτικής με τις αναπτυξιακές απαιτήσεις των νέων (Μπεζέ, 1998, σελ. 72), θέτουμε το εξής ερώτημα: Ποιος θα πρέπει να είναι ο ρόλος της Α.Υ. στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής και της ευρύτερης κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία επηρεάζεται από φαινόμενα όπως αυτό της νεανικής παραβατικότητας;

Κατά την άποψή μας, η Α.Υ. δύναται να συμβάλει στην εκπαίδευση ατόμων με παραβατική συμπεριφορά μέσα από την ίδια τη φιλοσοφία ενός βασικού της στόχου: τη δημιουργία νέων ατόμων με κριτική σκέψη, δημιουργική στάση και ενεργητική θέση απέναντι στα κοινωνικά δρώμενα. Η συναισθηματική, ψυχική, πνευματική και γνωστική ενδυνάμωση, μέσα από τις αξίες, τις γνώσεις και τις δεξιότητες που η ίδια η Α.Υ. παρέχει, απαιτεί έναν εκπαιδευτικό αναπροσανατολισμό σε επίπεδο πρωτίστως ανανέωσης διδακτικών αντικειμένων και παιδαγωγικών πρακτικών. Εκφράζουμε την πεποίθηση ότι η Α.Υ. μπορεί να είναι ένας τρόπος δράσης απέναντι στην παραβατική συμπεριφορά, όπως η εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς εντός και εκτός του σχολικού χώρου π.χ. βανδαλισμός, χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών, επικίνδυνη οδική συμπεριφορά, λεκτική βία, έλλειψη πειθαρχίας μέσα στη σχολική τάξη κ.λπ.

Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε μια *διερεύνηση της συμβολής της Α.Υ.* στην εκπαίδευση ατόμων που παρουσιάζουν παραβατική συμπεριφορά. Με άλλα λόγια, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε κατά πόσο η Α.Υ., ως καινοτόμος εκπαιδευτική πρόταση και παιδαγωγική πρακτική, μπορεί να βοηθήσει άτομα με δυσχέρειες κοινωνικής

προσαρμογής να ενταχθούν ομαλά χωρίς να εμπλακούν στον ποινικό μηχανισμό. Κάνουμε, δηλαδή, λόγο για ένα είδος πρωτογενούς πρόληψης, χωρίς όμως να αποκλείεται και η δευτερογενής πρόληψη στην περίπτωση που η Α.Υ. ενσωματωθεί στο σύστημα της αγωγής που παρέχεται μέσα σε ιδρύματα, όπως τα Ιδρύματα Αγωγής ανηλίκων, στα οποία γίνεται προσπάθεια (επαν)ένταξης των ανηλίκων στο εκπαιδευτικό σύστημα. Αυτό το στοιχείο, ακριβώς, της δίδει μια δυναμική επέκτασης ως αγωγικής διαδικασίας και σε χώρους κλειστής ή ημιελεύθερης διαβίωσης και ιδρυματικής μεταχείρισης.

2.2 Το εννοιολογικό, αξιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της Αγωγής Υγείας

Αρχικά, θεωρούμε σκόπιμο να διευκρινίσουμε ότι με τον όρο «Α.Υ.» εννοούμε την πολυεπίπεδη και διεπιστημονική εκπαιδευτική διαδικασία, η οποία δύναται να πραγματοποιηθεί μέσα από προγράμματα, δραστηριότητες, καθώς και μέσα από τη διδακτική εξέλιξη των υπόλοιπων μαθημάτων τού αναλυτικού προγράμματος, στα σημεία που παρουσιάζεται συνάφεια με το περιεχόμενό της. Είναι το είδος τής εκπαίδευσης, που στοχεύει στη διαμόρφωση υπεύθυνων ανθρώπων, ικανών να προστατεύουν την ψυχοσωματική τους ισορροπία μέσω μιας επαρκούς και διαβίου ενημέρωσης (Δανασσής-Αφεντάκης, 1997, σελ. 187). Κατά την εκτίμησή μας, είναι η αγωγή, με την έννοια της συνισταμένης ενός πολύπλοκου πλέγματος διαπροσωπικών επιδράσεων και επιρροών τού κοινωνικού, πολιτιστικού και φυσικού περιβάλλοντος (Πυργιωτάκης, 1999, σελ. 56), για την υγεία με κύριο άξονα την παιδαγωγική διάσταση και πράξη.

Μέσα από μια κριτική θεώρηση του γνωστικού της πεδίου η Α.Υ., ως νέα εκπαιδευτική δραστηριότητα και παιδαγωγική πρακτική με κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές διαστάσεις (Γκούβρα κ.ά., 2001· Σώκου, 1994· *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Αγωγής Υγείας*, χ.χ.· Τούντας, 2001· Weare, Gray, 2000), μπορεί να οριοθετηθεί ως εξής:

(α) Όσον αφορά στο αξιολογικό της πλαίσιο, η Α.Υ.:

- είναι εκπαίδευση για την υγεία, εφόσον εμπεριέχει κυρίως θέματα που αφορούν την υγεία και παράλληλα η ίδια η υγεία μπορεί να θεωρηθεί αντικείμενο μάθησης¹.
- είναι εκπαίδευση μέσω της υγείας, εφόσον η υγεία μπορεί να εκληφθεί ως πεδίο έρευνας και γνώσης.
- είναι εκπαίδευση με σκοπό την προστασία και την προαγωγή τής ίδιας της υγείας, εφόσον συμβάλλει στη διαμόρφωση υγιεινών στάσεων συμπεριφοράς, στην απόκτηση κοινωνικών αξιών και στη ανάληψη ευθύνης απέναντι στα θέματα υγείας τού ατόμου και του περιβάλλοντός του γενικότερα.

(β) Όσον αφορά στο εννοιολογικό και το μεθοδολογικό της πλαίσιο, η Α.Υ.:

- είναι η αγωγή που αφορά την υγεία -σωματική, ψυχική, συναισθηματική, κοινωνική.
- απαιτεί διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων τής υγείας λόγω της πολυπλοκότητάς τους.
- έχει ως απώτερο στόχο την ευαισθητοποίηση του πληθυσμού και ιδίως των νέων σε θέματα προβληματικής τής υγείας σε προσωπικό και σε κοινωνικό επίπεδο, ώστε να αναπτυχθεί ένας τέτοιος κώδικας συμπεριφοράς, ο οποίος θα συμβάλει στην πρόληψη των ασθενειών και στην ποιότητα της ζωής μέσα από την προαγωγή τής υγείας.
- δίδει έμφαση σε συμμετοχικές, διαλογικές και βιωματικές παιδαγωγικές και διδακτικές μεθόδους, γεγονός που προάγει την ομαδική συνεργασία και σαφώς το πνεύμα συναδελφικότητας.

Σε μια συνολική θεώρηση:

¹ Με τη μάθηση αναφερόμαστε στο γνωστικό τομέα, στην άσκηση ικανοτήτων καθώς και στην κοινωνική μάθηση, στην οικειοποίηση δηλαδή τρόπων κοινωνικής συμπεριφοράς (Πυργιωτάκης, ό.π., σελ. 60).

- Η Α.Υ. αναπτύχθηκε στο πλαίσιο *καίριων ζητημάτων* τής *κοινωνικής πραγματικότητας* π.χ. προβλήματα υγείας τού πληθυσμού, νέοι τρόποι μετάδοσης ασθενειών κ.λπ.
- Η Α.Υ. αποτελεί μία *καινοτόμο εκπαιδευτική δραστηριότητα* και *παρέμβαση*, η οποία επικεντρώνεται σε προβλήματα που πλήττουν τη φυσική και ψυχική υπόσταση του ανθρώπου σε ατομικό και σε κοινωνικό επίπεδο.
- Η Α.Υ. συνιστά μια *νέα κοινωνική θεώρηση* απέναντι σε θέματα υγείας και συμπεριφοράς, η οποία στρέφεται σε νέες μορφές μετάδοσης της γνώσης π.χ. ο βιωματικός τρόπος μετάδοσης της γνώσης, δηλαδή εφαρμογή δραστηριοτήτων μάθησης με παραστατικό υλικό και παράλληλα διαδικασία κατανόησης του εαυτού μας και των εμπειριών μας (Καμαρινού, 2000, σελ. 24).

Οι παραπάνω θέσεις κρίνουμε ότι λειτουργούν ως ένας νέος προσανατολισμός τού εκπαιδευτικού συστήματος, ενός συστήματος που περικλείει και το φαινόμενο της νεανικής παραβατικότητας, ένα φαινόμενο που άμεσα συνδέεται με τη φυσική, την ψυχική, τη συναισθηματική, την πνευματική και την κοινωνική υγεία των νεαρών ατόμων. Πεποίθησή μας είναι ότι η αντιμετώπιση της νεανικής παραβατικότητας, εάν βασιστεί σε εναλλακτικές ιδέες κοινωνικής συμμόρφωσης, δύναται να δημιουργήσει ένα υπόβαθρο βιωματικών κυρίως αλλά και γνωστικών στρατηγικών, οι οποίες θα βασίζονται στην ανάπτυξη των εσωτερικών κινήτρων, στη βελτίωση της αυτοεκτίμησης και την άνθηση της δημιουργικότητας του νεαρού ατόμου μέσω της ίδιας της τροποποίησης κοινωνικών στερεότυπων. Επίσης, ο σκοπός, οι στόχοι και το γενικότερο περιβάλλον μάθησης της Α.Υ., εάν συσχετισθούν με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τής αγωγής που παρέχεται μέσα σε ιδρύματα, μπορούν να διαμορφώσουν κοινωνικά υπεύθυνα άτομα. Και αυτό, διότι με δίοδο την εκπαίδευση για την υγεία υπογραμμίζουμε την ανάγκη να κατευθυνθούμε προς μια «*κοινωνία εκπαίδευσης*», ανανεώνοντας: (1) την έμφαση που αποδίδουμε στις ηθικές και τις πολιτιστικές διαστάσεις τής εκπαίδευσης, (2) προσφέρουμε τρόπους ενδοσκόπησης που οριοθετούνται μέσα από τη γνώση, το στοχασμό, την αυτοκριτική, (3) παρέχουμε τη δυνατότητα καλύτερης αντίληψης του περιβάλλοντος, και (4) ενθαρρύνουμε τα άτομα να διαδραματίσουν τον ανάλογο ρόλο στην εργασία και την κοινότητα (ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, 1999, σελ. 31-33).

2.3 Η συμβολή τής Αγωγής Υγείας στην εκπαιδευτική και την κοινωνική εξέλιξη ανήλικων με παραβατική συμπεριφορά

Η σύνδεση της Α.Υ. με την προαγωγή τής υγείας των ανήλικων παραβατών, υπό το πρίσμα μιας νέας προτεραιότητας της **παιδαγωγικής** -έξω από *νομικές, εγκληματολογικές και ποινικές πτυχές* τού θέματος- έγινε με βάση κριτήρια, τα οποία απορρέουν από την ίδια την επιστημονική οντότητα της Α.Υ. και των χαρακτηριστικών τής νεανικής παραβατικότητας ως συμπεριφοράς με ιδιαίτερα γνωρίσματα λόγω του νεαρού τής ηλικίας των ατόμων αυτών. Τέτοια κριτήρια είναι:

- ⊕ η προαγωγή στόχων τού γνωστικού, του κινητικού και του συναισθηματικού τομέα (βλ. Bloom, Krathwohl, 1986, σελ. 26-27),
- ⊕ η διεύρυνση της γνώσης και η σφαιρική αντίληψη που δύναται να αποκτήσει το άτομο, όσον αφορά σε ζητήματα της σύγχρονης πραγματικότητας σε σχέση με την υγεία σε σωματικό και ψυχοσυναισθηματικό επίπεδο,
- ⊕ η καλλιέργεια γνώσεων, ικανοτήτων και δεξιοτήτων, σχετικά με την αναγνώριση και την επίλυση συγκρούσεων σε ενδο-προσωπικό και δια-προσωπικό επίπεδο, και
- ⊕ η ενίσχυση και η ανάληψη της υπευθυνότητας του ατόμου για θέματα υγείας και η αποκοπή του από μοιρολατρικές θεωρήσεις απέναντι σε θέματα υγείας και ασθένειας.

Στα κριτήρια αυτά έρχεται να προστεθεί μία από τις εννοιολογικές διαστάσεις τής Α.Υ., η **υγεία ως ικανότητα προσαρμογής** (Σώκου, ό.π., σελ. 17), με κέντρο βάρους την παιδαγωγική επίδρασή της σε ένα περιβάλλον ιδρυματικής αγωγής. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα κύρια ψυχολογικά χαρακτηριστικά ατόμων που βιώνουν τον εγκλεισμό σε

ιδρύματα είναι η αίσθηση απελπισίας, πίεσης και αδιεξόδου, μια γενικότερη διαταραχή στη λειτουργικότητα του ατόμου, η οποία έγκειται στην *έλλειψη προσαρμογής* (Γερούκη, 2002, σελ. 27).

Κατά συνέπεια, η σύζευξη της Α.Υ. με την ιδρυματική αγωγή τεκμηριώνεται με βάση το χαρακτήρα της Α.Υ. σε επίπεδο φιλοσοφίας, στόχων και μεθοδολογίας. Έτσι, οριοθετώντας την έννοια «υγεία» μέσα από την κατάσταση της ευεξίας (Π.Ο.Υ.²), προσδιορίζουμε ως κατευθυντήρια αρχή τη διευκόλυνση και την υποστήριξη της εκπαιδευτικής και της κοινωνικής εξέλιξης ανηλίκων με παραβατική συμπεριφορά μέσα από μία ανα-θεώρηση των σχέσεων ανθρώπου και περιβάλλοντος, φυσικού και κοινωνικού. Ανακεφαλαιώνοντας τονίζουμε ότι ένα τέτοιο πλαίσιο μάθησης απαιτεί: (α) ολιστική προσέγγιση, όσον αφορά στην καλλιέργεια διαστάσεων της ανθρώπινης φύσης, (β) διεπιστημονική διαπραγμάτευση των θεμάτων υγείας για μια σφαιρική αντίληψη της υγείας του ανθρώπου τόσο ως ατομικής μονάδας όσο και ως κοινωνικού όντος, και (γ) συμμετοχικές διαδικασίες, όπως η βιωματική μάθηση και η χρήση της ομαδικής εργασίας, γεγονός που δηλώνει την ενεργητική στάση και την αυτενεργό δράση του μαθητή και τη ρυθμιστική παρέμβαση του εκπαιδευτικού ή συντονιστή της ομάδας.

Η σύζευξη αυτή για να έχει γόνιμο αποτέλεσμα θα πρέπει να αποβλέπει στους εξής επιμέρους στόχους:

- Την προσφορά βασικών γνώσεων για την κατανόηση του πλέγματος «υγεία», την κατανόηση του εννοιολογικού φάσματος της υγείας, καθώς και των συσχετισμών που προϋποθέτουν την ισορροπία αυτής (γνωστικό μέρος).
- Τη συνειδητοποίηση του τρόπου ζωής με στόχο την υιοθέτηση συνηθειών και ευρύτερων στάσεων θετικών προς την υγεία (ψυχο-συναισθηματικό μέρος).
- Την ανάπτυξη ικανοτήτων παρατήρησης, ανάλυσης, κατηγοριοποίησης και δράσης γύρω από τα θέματα υγείας (ψυχοκινητικό μέρος).
- Την ανάπτυξη και την καλλιέργεια αισθητικών κριτηρίων, όσον αφορά στην υγεία μας σε ατομικό αλλά και σε κοινωνικό επίπεδο (αισθητικό μέρος).
- Την ομαλή κοινωνικοποίηση των νεαρών ατόμων μέσα από την ομαδική εργασία (βιωματικό μέρος).

Η επιλογή της Α.Υ. ως μιας καινοτόμου εκπαιδευτικής πρότασης, με χαρακτήρα συμβατό με τη σκοποθεσία και τον ιδεολογικό προσανατολισμό μιας αγωγής που θα απευθύνεται και σε άτομα με δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής, σημαίνει ότι:

- ▶ η Α.Υ. κρίνεται ως μια βασική παιδαγωγική παρέμβαση στο πλαίσιο διαμόρφωσης παραγόντων, που συνιστούν αυτό που λέγεται «τρόπος ζωής³»,
- ▶ μπορεί να συνδεθεί με την επέκταση της γνώσης σε χώρους εγκλεισμού, όπου παρέχεται αγωγή, και να αξιοποιηθεί σε περιπτώσεις αντικοινωνικής συμπεριφοράς, και
- ▶ μπορεί να παίζει ένα διευρυμένο ρόλο, εάν συνδεθεί με δια βίου μορφωτικές διαδικασίες.

Ωστόσο, μια τέτοια λειτουργία της Α.Υ. απαιτεί μορφωτικά προγράμματα, προγράμματα πρόληψης⁴ και εκπαιδευτικές δραστηριότητες, στο πλαίσιο της τυπικής και της μη τυπικής εκπαίδευσης, της ιδρυματικής αγωγής και των υγειονομικών υπηρεσιών, με

² Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας (WHO: World Health Organization).

³ Όπως παρατηρεί ο Nettleton (2002, σελ. 68), «ο τρόπος ζωής είναι μια έννοια που εντέλει αναφέρεται στο είδος της ζωής των ανθρώπων, το οποίο με τη σειρά του διαμορφώνεται από τις καταναλωτικές τους συνήθειες. Όσον αφορά την υγεία, αναφέρεται στη διατροφή, τη χρήση νόμιμων ή παράνομων ναρκωτικών, το κάπνισμα, τις δραστηριότητες ψυχαγωγίας και άθλησης, τη σεξουαλική δραστηριότητα καθώς και σε ζητήματα φροντίδας του σώματος. Αυτές οι δραστηριότητες θεωρούνται σημαντικές γιατί αντιμετωπίζονται ως πιθανοί παράγοντες επικινδυνότητας/διακινδύνευσης (risk factors) σχετιζόμενοι με το επίπεδο της υγείας».

⁴ Προγράμματα πρόληψης για κάθε ειδικό θέμα του γνωστικού πεδίου της Α.Υ., π.χ. προγράμματα πρόληψης για τα ναρκωτικά βλ. Κουτσελίνης, 2002, σελ. 166.

σκοπό την πληροφόρηση για τη φιλοσοφία, τους στόχους και τη θεματολογία τής Α.Υ., την ενημέρωση για το επίπεδο της υγείας και της εκπαίδευσης για την υγεία στη χώρα μας και τον κόσμο, την εξοικείωση με βιωματικές ασκήσεις κ.λπ.

Για την επίτευξη των παραπάνω, βασικός τρόπος υποστήριξης ανήλικων παραβατών ή *νεαρών ατόμων με ιδιαίτερες ανάγκες κοινωνικής ένταξης* (Ιωαννίδη, 2001, σελ. 306) θα πρέπει να είναι η προετοιμασία εκπαιδευτικών, οι οποίοι θα μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες μιας αγωγικής διαδικασίας, με κύριο άξονα την *Αγωγή Πρόληψης του ανηλίκου από παρεκκλίνουσες συμπεριφορές* (Ιωαννίδη, 2002). Έμφαση μπορεί να δοθεί στην ενημέρωση σε θέματα παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς ανηλίκων, η οποία θα αποβλέπει στην ευαισθητοποίηση και τον προβληματισμό σχετικά με την άσκηση δυνατοτήτων παιδαγωγικού χαρακτήρα, σε επίπεδο πρόληψης και αντιμετώπισης της νεανικής παραβατικότητας (Ιωαννίδη, ό.π., σελ. 301 κ. εξ.). Η κατάκτηση γνώσεων, η συναισθηματική συγκρότηση και η απόκτηση λειτουργικών κοινωνικά συμπεριφορών θα έχουν ως σημεία αναφοράς: (α) το κλίμα αποδοχής και συνεργασίας, (β) την ελευθερία σκέψης, (γ) την ενίσχυση της αυτοεκτίμησης, (δ) το ενδιαφέρον για το συνάνθρωπο, (ε) τη διάθεση συμμετοχής στα κοινά, (στ) το δικαίωμα στην επιβίωση, την προστασία, την ανάπτυξη και τη συμμετοχή στα κοινά, που μπορεί να κατοχυρωθεί μέσα από την εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάρτιση, την υγειονομική περίθαλψη, τη διατροφή και τη στέγαση.

Τέλος, χρειάζεται ευρύτερη καλλιέργεια σε θέματα *αγωγής και εργασίας, αγωγής και κοινωνικής συμπεριφοράς, αγωγής και πολιτισμού*, με σκοπό την προαγωγή μιας νέας αντίληψης στην κοινωνική ένταξη νεαρών ατόμων με παραβατική συμπεριφορά, αυτής της “*ενεργούς ζωής*”⁵, γεγονός που σημαίνει συμμετοχή στην παραγωγή, στις δραστηριότητες του πολίτη, στην απασχόληση.

Δεν είναι τυχαίο ότι στις δράσεις τής Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την παιδεία η ποιότητα της εκπαίδευσης αποτελεί ζήτημα προτεραιότητας και το θέμα του **κοινωνικού αποκλεισμού** είναι σημείο αναφοράς στην έκδοση διαφόρων εγγράφων (βλ. Αρτινοπούλου, 2001, σελ. 3-4).

Επίσης, στο πλαίσιο της θεωρητικής και της πρακτικής εφαρμογής θεμελιωδών δικαιωμάτων, η Ευρωπαϊκή Ένωση προωθεί ενέργειες σχετικά με την προαγωγή τής υγείας, την ενημέρωση, την εκπαίδευση και την κατάρτιση παιδιών και εφήβων ενισχύοντας θετικές στάσεις απέναντι στη διατήρηση της υγείας. Τα μέτρα αυτά περιλαμβάνουν (Παυλόπουλος & Τσιάντης, ό.π., σελ. 23):

- ✓ Τη δημιουργία ενός κοινοτικού πειραματικού δικτύου, με προτεραιότητα στην πρόληψη και τη συνεργασία με το ευρωπαϊκό δίκτυο των σχολείων για την προαγωγή τής υγείας.
- ✓ Την κατάρτιση και την εφαρμογή ολοκληρωμένων σχεδίων, προγραμμάτων και οδηγιών για την αγωγή υγείας στα σχολεία που συμμετέχουν στο δίκτυο.
- ✓ Την ανάπτυξη πρωτοβουλιών, ώστε να αποτελέσει η αγωγή υγείας μέρος τής επαγγελματικής κατάρτισης προσωπικού και υπευθύνων στον τομέα τής πρόληψης.
- ✓ Την πραγματοποίηση μελετών σχετικά με τις αντιλήψεις των νέων για την αγωγή υγείας.

Παράλληλα, ο όρος «**δικαιώματα**» μπορεί να χρησιμοποιηθεί, εφόσον υπάρχουν σαφείς διαδικασίες σε νομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο που επιτρέπουν την ελεύθερη άσκησή τους και παράλληλα υπάρχουν δημόσια αρμόδια σώματα που εγγυώνται τη σωστή εφαρμογή τους (Πλάτεκ, 1998, σελ. 23-24). Στο πλαίσιο αυτό, χαρακτηριστικό παράδειγμα του παραπάνω σκεπτικού είναι ένα πείραμα, το οποίο άρχισε από το 1965 στη Σουηδία με το μάθημα της Κυκλοφοριακής Αγωγής, ενώ το 1969 εισήχθησαν στα σχολικά προγράμματα θέματα σχετικά με το δίκαιο (από την 3^η μέχρι την 9^η τάξη). Στην 7^η και 9^η

⁵ Αποτελεί έννοια ενός βασικού στόχου τής UNESCO: «της κοινωνίας αλληλεγγύης». Βλ. γι' αυτό: *COURRIER της UNESCO*, (1995). Ανάπτυξη, Έχοντας και μη Έχοντας, τχ. 5, σελ. 30.

τάξη συμπεριλήφθηκαν και θέματα αλκοολισμού και ναρκωτικών. Όλα αυτά τα θέματα πραγματοποιούνταν από ειδικούς επιστήμονες και αστυνομικούς σε συνεργασία με τους παιδαγωγούς (Νόβα, 1993, σελ. 30).

Συνολικά, εκφράζουμε την πεποίθηση ότι μέσα από μια τέτοια εκπαίδευση μπορεί να δημιουργηθεί μία ελπιδοφόρα πραγματικότητα, η οποία θα χαρακτηρίζεται από την ευθύνη τού ατόμου-πολίτη, ευθύνη που θα πηγάζει από την ενεργό συμμετοχή στα κοινωνικά δρώμενα, μακριά από αποκλεισμούς και περιθώριο.

3. Αντί επιλόγου: Κάνοντας το δικαίωμα πραγματικότητα

Κατά την άποψή μας, το μέλλον της ιδρυματικής αγωγής δεν μπορεί να έχει σχέση με τη σημερινή της μορφή.

Η ποιότητα ζωής και η υγεία είναι ζητήματα που αφορούν άμεσα το άτομο που βιώνει την περιθωριοποίηση και την απομόνωση. Είναι, βεβαίως, αξιοπερίεργο το πώς αναπτύχθηκαν οι σχέσεις μεταξύ σωφρονισμού και κοινωνίας ιστορικά· παρέμειναν αλληλένδετες σε σημείο «αυτοκαταστροφής».

Και αυτό, διότι τόσο οι συνθήκες του παρελθόντος όσο και του παρόντος έχουν σχηματίσει και προδικάσει ένα σύστημα ιδρυματικής προστασίας στα όρια της «αυτοκαταστροφής», με την έννοια ότι το σύστημα αυτό καλλιεργεί την «εγκληματική σταδιοδρομία». Επομένως, κρίνεται απαραίτητη η μετεξέλιξή του μέσα από την κατανόηση νέων προοπτικών και επιδιώξεων στη σχέση τού ατόμου με το κοινωνικό σύστημα.

Τέτοιες προοπτικές μπορεί να προσφέρει σήμερα η **παιδαγωγική διάσταση** σε παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της νεανικής παραβατικότητας (Ιωαννίδη, ό.π., 291 κ. εξ.). Μία τέτοια παρέμβαση μπορεί να είναι η απομάκρυνση από ιδρυματικούς χώρους μέσα από μια προώθηση αξιών, όπως η **υγεία** με την έννοια της **κοινωνικής προσαρμογής** και της **ευεξίας**, κάτι που εντέλλεται η εκπαιδευτική πολιτική μέσα από επιμέρους παιδαγωγικές στρατηγικές όπως αυτή της **Αγωγής Υγείας**. Συνολικά, η ίδια η εκπαιδευτική πρακτική τής Α.Υ., είτε αυτή παρέχεται μέσα στο σχολείο είτε μέσα στα ιδρύματα, προωθεί:

- ❖ την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης των νέων απέναντι σε επιλογές συμπεριφοράς και στάσεις ζωής,
- ❖ τη γνώση σε θέματα υγείας,
- ❖ την επεξεργασία βιωμάτων και εμπειριών τής καθημερινής πραγματικότητας, και
- ❖ τον αναπροσδιορισμό τού ατόμου με δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής μέσα από την εξοικείωση με υγιείς επιλογές ζωής.

Όμως, ακόμη και στο έσχατο σημείο τού εγκλεισμού τού ατόμου σε Κατάστημα Κράτησης, πρέπει να καταστεί σαφές και να γίνει επιπλέον κοινή συνείδηση ότι:

«η γενική κατάσταση του συστήματος φυλακών μιας χώρας είναι το μέτρο του πολιτιστικού επιπέδου της. Το να αναγνωρίζουμε ότι οι φυλακισμένοι εξακολουθούν να είναι μέλη της Κοινωνίας, να τους επιτρέπουμε να διατηρούν τα περισσότερα από τα δικαιώματα που έχουν οι ελεύθεροι πολίτες και να αποκτούν τα δικαιώματα που συνδέονται με την κατάσταση του φυλακισμένου σημαίνει ότι αποδεχόμαστε τις βασικές αρχές του ανθρωπισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Αυτή η προσέγγιση, επειδή ακριβώς σέβεται την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, συμβάλλει στην πρόληψη της εγκληματικότητας και την ενίσχυση της κοινωνικής ασφάλειας.

Η χαμηλή αυτοεκτίμηση ή έλλειψη αυτοσεβασμού ωθούν συχνά το άτομο να αδιαφορεί για τα δικαιώματα ή την αξιοπρέπεια των άλλων και αποτελεί μια από τις αιτίες της αποκλίνουσας ή εγκληματικής συμπεριφοράς. Η ιδέα των δικαιωμάτων των φυλακισμένων είναι βασική προϋπόθεση κάθε ποινικού συστήματος που φιλοδοξεί να

είναι ορθολογικό, δηλαδή να λειτουργεί προληπτικώς και να φροντίζει για τη δημόσια ασφάλεια και την ποιότητα ζωής των πολιτών» (Πλάτεκ, ό.π., σελ. 24).

Ένα τέτοιο θεμελιώδες δικαίωμα είναι και το αναμφισβήτητο δικαίωμα της υγείας ακόμη και από τη θέση τού περιορισμού και της κράτησης του ατόμου (Θεμελή, 2003), και μάλιστα η υγεία όχι ως απλή απουσία ασθένειας αλλά ως κατάσταση ευεξίας.

Βιβλιογραφία

- Αρτινοπούλου, Β. (2001). *Βία στο σχολείο. Έρευνες και πολιτικές στην Ευρώπη*. Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο.
- Becker, H. S. (2000). *Οι περιθωριοποιημένοι. Μελέτες στην κοινωνιολογία της παρέκκλισης*. Κουτζόγλου, Α., Μπουρλιάσκος, Β. (μετάφρ.). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Bloom, B. S., Krathwohl, D. R. (1986). *Ταξινόμια διδακτικών στόχων. Τόμος Α':- Γνωστικός Τομέας*. Λαμπράκη-Παγανού, Αλ. (μετάφρ.). Αθήνα: εκδ. Κώδικας.
- Βορριά, Γ. (1998). Οι συνέπειες στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών από τη μακρόχρονη παραμονή τους σε ιδρύματα κλειστής περίθαλψης. Στο: Καλλινικάκη, Θ. (επιμέλεια). *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα* (σελ. 79-107). Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής & Νευροψυχιατρικής του Παιδιού. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα (Νέα βελτιωμένη έκδοση).
- Γερούκη, Α. (2002). *Εθνοπολιτισμικές Συγκρούσεις στη Φυλακή. Η Περίπτωση της Δικαστικής Φυλακής Θεσσαλονίκης (Διαβατών)*. Σειρά: Μελέτες 9. Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Θράκης. Εργαστήριο Ποινικού και Ποινικού Δικονομικού Δικαίου. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Γκούβρα, Μ., Κυρίδης, Α., Μαυρικάκη, Ε. (2001). *Αγωγή Υγείας και Σχολείο. Παιδαγωγική και Βιολογική Προσέγγιση*. Αθήνα: εκδ. Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.
- Courrier της Unesco*, (1995). Ανάπτυξη, Έχοντες και μη Έχοντες, τχ. 5.
- Δανασσής-Αφεντάκης, Αντ. Κ. (1997²). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική. Τόμος Γ': Σύγχρονες τάσεις της αγωγής*. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ. *Ο θησαυρός που κρύβει μέσα της*. (1999). Unesco, Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα υπό την Προεδρία του Jacques Delors. Ομάδα εργασίας του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας (μετάφρ.). Κασσωτάκης, Μιχ. (πρόλογος). Αθήνα: εκδ. Gutenberg.
- Fortin, J. (1998). Κατάρτιση των εκπαιδευτικών στην πρόληψη των καταστάσεων βίας. Προβληματική. Προτάσεις. Στο ανθολόγιο: Μπεζέ, Α. (επιμέλεια). *Βία στο σχολείο... Βία του σχολείου...* (σελ. 93-115). Εργαστήριο Ψυχολογίας του Παιδιού. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Foucault, M. (1999). *Ο Μεγάλος Εγκλεισμός. Το πείραμα της ομάδας πληροφόρησης για τις φυλακές*. Παντελάκης, Σπ. (μετάφρ.). Αθήνα: Μαύρη Λίστα.
- Foucault, M. (2002). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*. Δημητρούλια, Τ. (μετάφρ.). Αθήνα: εκδ. Ψυχογιός.
- Head, J. (2000). *Εκπαιδεύοντας τους εφήβους. Ζητήματα της εφηβείας που επιδρούν στην ανάπτυξη της ατομικής ταυτότητας κατά την εκπαίδευση και την εργασία*. Κοτσώνη, Π. (μετάφρ.). Αθήνα: εκδ. Σαββάλας.
- Θεμελή, Όλ. (2003). Εγκλεισμός και υγεία. Η κατάλυση ενός ακόμα έννομου αγαθού. Στο ανθολόγιο: Κουράκης, Ν. Ε. (εκδοτική επιμέλεια). Κουλούρης, Ν. (συνεργασία). *Αντεγκληματική Πολιτική IV. Δεκαέξι μελέτες που ολοκληρώνουν το έργο μαζί με επίμετρο και συνολικά ευρετήρια* (σελ. 89-101). Σειρά: Ποινικά 62. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Ιωαννίδη-Ψυχογιού, Β. (2001). *Ο θεσμός των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων Αγωγής. Παιδαγωγική θεμελίωση και πράξη*. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

- Ιωαννίδη, Β. (2002). «Αγωγή Πρόληψης»: Πρόταση για μια νέα παιδευτική λειτουργία του σχολείου (Η εκπαίδευση ως στρατηγική επιτυχούς πρόληψης και Προαγωγής της Υγείας). Στο: Μπέλλα, Ζ. Κ. (επιμέλεια). *Δημοσιεύματα Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 8^{ος}: “Το Σχολείο στην Τρίτη Χιλιετία” (σελ. 73-82). Πρακτικά Δημερίδας 20-21 Οκτωβρίου 2000. Αθήνα.
- Καλλιώτης, Π., Καϊσερόγλου, Ν., Κολοβός, Γ., Μπαμπανίκας, Δ., Ταούλας, Κ. (2002). *Η φύση και η έκταση της σχολικής επιθετικότητας και «κακοποίησης» στους μαθητές από 8 έως 12 ετών*. Αθήνα: εκδ. Γρηγόρη.
- Καμαρινού, Δ. (2000³). *Βιωματική μάθηση στο σχολείο*. Αθήνα.
- Κολιάδης, Εμ. Α. (1991). *Θεωρίες μάθησης και εκπαιδευτική πράξη. Τόμος Β΄: Κοινωνικογνωστικές θεωρίες*. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Κουράκης, Ν. Ε. (1999). *Έφηβοι Παραβάτες και Κοινωνία. Θεμελιώδεις αξίες, θεσμοί και νεανική παραβατικότητα στην Ελλάδα*. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Κουτσελίνης, Αντ. Σ. (2002). *Εξαρτησιογόνες ουσίες*. Αθήνα: επιστ. εκδ. Παρισιάνου Α.Ε.
- Μπεζέ, Λ. (1991). *Έφηβοι*. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Μπεζέ, Λ. (1998). Βία στο σχολείο και βία του σχολείου. Τρεις παρανοήσεις και πολλά ερωτηματικά. Στο ανθολόγιο: Μπεζέ, Λ. (επιμέλεια). *Βία στο σχολείο... Βία του σχολείου...*(σελ. 61-77). Εργαστήριο Ψυχολογίας του Παιδιού. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Nettleton, S. (2002). *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*. Βακάκη, Α. (μετάφρ.). Αγραφιώτης, Δ. (επιμέλεια-πρόλογος). Αθήνα: εκδ. Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (1993). Σχολική κοινωνικοποίηση και αποκλίνουσα συμπεριφορά. *Χρονικά Εργαστηρίου Εγκληματολογικών Επιστημών, Τμήματος Νομικής, Πανεπιστημίου Θράκης*, τχ. 6, σελ. 1-30. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2001). *Μορφές αποκλίνουσας συμπεριφοράς στην εφηβεία. Ο ρόλος της οικογένειας και του σχολείου*. Αθήνα: εκδ. Gutenberg.
- Παπαδημητρίου, Ζ. (1991). Παραβατικότητα. *Π.Ψ.Ε.-Λεξικό*, τ. 7^{ος}, σελ. 3721-3722. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Παυλόπουλος, Χ., Τσιάντης, Ι. (Επιστημονικοί Υπεύθυνοι Έκδοσης). (2000). *Αγωγή Υγείας. Ψυχική Υγεία – Διαπροσωπικές σχέσεις 11-14 ετών. Τόμος Ι – Εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ. Διεύθυνση Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Γραφείο Αγωγής Υγείας. Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας.
- Πλάτεκ, Μ. (1998). Τα δικαιώματα των κρατουμένων. Η προάσπιση των δικαιωμάτων των φυλακισμένων είναι θεμέλιο της δημοκρατικής σωφρονιστικής πολιτικής. *Courrier της Unesco, ΦΥΛΑΚΕΣ, ένας θεσμός σε κρίση*, τχ. 8.
- Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Αγωγής Υγείας. Στόχοι – Περιεχόμενο – Μέθοδοι.* (χ.χ.). Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, Υπουργείο Νέας Γενιάς και Αθλητισμού. Αθήνα.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (1999). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Σώκου, Κ. (1994). *Οδηγός αγωγής και προαγωγής της υγείας. Πρότυπο πρόγραμμα «αλκοόλ και ατύχημα»*. Ματσανιώτης, Ν. (πρόλογος). Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Τούντας, Γ. (2001). *Κοινωνία και Υγεία*. Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας/ Νέα Υγεία.
- Χάιδου, Α. (1990). *Η ιδρυματική και εξωιδρυματική μεταχείριση των ανηλίκων στην Ελλάδα και το εξωτερικό*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Weare, K., Gray, G. (2000). *Η προαγωγή της ψυχικής και συναισθηματικής υγείας στο σχολείο. Εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς*. Σώκου, Κ. (πρόλογος, διασκευή και επιμέλεια έκδοσης, προσαρμογή μετάφρασης). Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας – Γραφείο Ευρώπης. Ινστιτούτο Υγείας του παιδιού. Τομέας Προαγωγής της Υγείας στα σχολεία. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.